

Sociologie Românească

ISSN: 2668-1455 (print), ISSN: 1220-5389 (electronic)

**POLITICI PUBLICE ADRESATE MINORITĂȚII
ROME ÎN PERIOADA POSTSOCIALISTĂ: ÎNTRE EUROPENIZARE
ȘI DERESPONSABILIZARE**

Ionuț-Marian Anghel

Sociologie Românească, 2019, vol. 17, Issue 2, pp. 92-117

<https://doi.org/10.33788/sr.17.2.4>

Published by:
Expert Projects Publishing House

On behalf of:
Asociația Română de Sociologie

POLITICI PUBLICE ADRESATE MINORITĂȚII ROME ÎN PERIOADA POSTSOCIALISTĂ: ÎNTRE EUROPENIZARE ȘI DERESPONSABILIZARE

Ionuț-Marian Anghel¹

Abstract: In this study I will focus on the main institutional developments and public and social policies that were developed during postsocialism in the field of (ethnic) minority protection and the improvement of the socio-economic well-being of Roma in Romania. In the first decade of postsocialism, efforts were rather headed towards cultural and political rights, and the interventions came from non-governmental organizations. After 2001, the first coherent public policy to address the Roma was developed for a period of 10 years (revised in 2006) and aimed to reduce the gaps between Roma and non-Roma in four areas: education, health, housing and employment. The Roma strategy pinpointed the institutional responsibilities at central and local level for its implementation and created positions within the prefectures, ministries and mayoralties, responsible for monitoring the implementation of the strategy. In the last part of the chapter I will discuss the development of policies and initiatives for Roma at European level, starting with the 1990s, when the European institutions had no instruments aimed at the protection of minorities and until present days when an European Union Framework for National Roma Integration Strategies was developed.

Keywords: *public policies; ethnic and minority rights; Roma; governance.*

Cuvinte-cheie: *politici publice; drepturi ale minorităților; Roma; guvernare.*

¹ Institutul de Cercetare a Calității Vieții, Institutul Național de Cercetări Economice „Costin C. Kirițescu” Academia Română, Calea 13 Septembrie 13, sector 5, București.
E-mail: ionut.anghel@iccv.ro.

Introducere

La începutul anului 1991, în timpul unei vizite de documentare în Bulgaria, un rom s-a destăinuit organizației internaționale pentru drepturile omului, Helsinki Watch: „Odată cu vizita dumneavoastră, este pentru prima dată când cineva se interesează de problemele noastre” (Helsinki Watch, 1991a, 1). Această remarcă relevă situația ambivalentă a politicilor de asimilare din perioada socialistă. Pe de o parte, deoarece romii făceau parte din stratul socio-economic inferior al ierarhiei sociale, au fost beneficiari direcți ai politicilor socialiste de redistribuire. Romii au fost pentru prima dată în istorie încadrați într-o formă salarială permanentă, nivelul de școlarizare a copiilor romi a crescut (Berevoescu et al., 2002, 12) și au avut acces la locuințe decente (Crețan și Turnock, 2008). Pe de altă parte, nu a existat o politică specifică adresată minorității romi. Discursul despre minoritatea romă a fost cvasi-absent în spațiul public. Romii nu erau considerați o minoritate etnică, ci mai degrabă o categorie socio-economică ce trebuia reformată, îmbunătățită pentru a adera la stilul de viață socialist (Pons, 1999, 27-29). În consecință, interesul academic pentru romi a fost marginal în publicistica sociologică românească din perioada socialistă (înregistrându-se un singur articol publicat de sociologul de origine romă Nicolae Gheorghe) (Gheorghe, 1983).

În schimb, după 1989, situația romilor a fost dezbătută în contextul mai larg al transformărilor politice, sociale, economice și culturale care au avut loc în fostele state socialiste. Căderea regimurilor socialiste, lărgirea Uniunii Europene (UE), restructurarea neoliberală a statelor și economiilor, coroborate cu creșterea mișcărilor naționaliste în Europa au condus la o situație ambivalentă. Pe de o parte, romii au experimentat, cel puțin în prima parte a tranziției, șomajul în masă, sărăcie extremă, discriminare în accesul la serviciile publice și atacuri xenofobe (Reemtsma, 1993; Ringold, 2000; Revenga, Ringold și Tracy 2002; UNDP, 2002; Zamfir și Preda, 2002). Pe de altă parte, asistăm la apariția unei mișcări civile și sociale eterogene, precum și a unor programe la nivel național și european menite să împuternicească minoritatea romă și să îmbunătățească situația socio-economică și culturală a acestora. Situația dificilă cu care s-au confruntat de-a lungul întregii tranziții a atras atenția organizațiilor inter-guvernamentale și a celor neguvernamentale ale drepturilor omului care au preluat cauza romilor declarând-o o „urgență umanitară”. În acest sens, în ultimele două decenii asistăm la apariția unor programe la nivel național și european de îmbunătățire a situației romilor, precum și la eforturi *grassroots* de împuternicire a comunităților de romi. Romii au devenit ținta programelor de incluziune socială ale Uniunii Europene, Decadei de Incluziune a Romilor – o inițiativă a Băncii Mondiale și Fundației pentru o Societate Deschisă –, programelor de dezvoltare umană ale Organizației Națiunilor Unite (ONU) prin Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare (PNUD) și Fondul Națiunilor Unite pentru Copii (UNICEF), Strategiilor de îmbunătățire a situației romilor – elaborate de guvernele din Sud-Estul Europei și a programelor de împuternicire ale fundațiilor și organizațiilor neguvernamentale.

În consecință, referințele publicistice care discută transformările sociale, politice, economice și culturale care au afectat minoritatea romă a crescut considerabil în perioada postsocialistă. Studiul coordonat de Cătălin Zamfir și Iancu Filipescu a inventariat 285 de publicații¹ în perioada 1990-2010, care făceau referire la romi (2015, 254), în timp ce Mihai Surdu identifica, după interogarea căutărilor din *softul Google Scholar*, 251 de publicații² (doar în limba engleză) academice și elaborate de experți în perioada 1990-2013 (Surdu, 2016, 153-173).

În acest studiu voi discuta principalele dezvoltări din construcția instituțională și la nivel de politici adoptate care s-au succedat în perioada tranziției în domeniul protecției minorităților etnice și îmbunătățirii situației socio-economice a romilor din România. Dacă în prima decadă din perioada tranziției, eforturile au fost mai degrabă în domeniul drepturilor culturale și politice, iar intervențiile au venit din partea organizațiilor neguvernamentale, odată cu adoptarea „Strategiei de îmbunătățire a situației romilor din perioada 2001-2010” s-au pus bazele instituționale la nivel central și local prin trasarea responsabilităților de implementare a strategiei către autoritățile publice, crearea de posturi în cadrul prefecturilor, ministerelor și primăriilor, responsabile de monitorizarea implementării strategiei. În ultima parte a studiului, voi prezenta apariția și dezvoltarea politicilor pentru romi la nivel european, începând cu anii 1990, când instituțiile europene nu aveau niciun instrument adresat protecției minorităților și până la apariția cadrului comun de incluziune a minorității rome pentru perioada 2011-2020.

Politici în domeniul drepturilor omului și minorităților (etnice)

Antropologul Arjun Appadurai (2006) remarcă în studiul său „Frica de numerele mici” că ultimul deceniu al secolului trecut a fost prin excelență marcat de conflicte asupra minorităților (politice, religioase, culturale sau etnice) și asupra drepturilor și stilului de viață adoptate de către aceștia. Creșterea frecvenței conflictelor intra-statale în detrimentul celor inter-statale este rezultatul intensificării proceselor globale (a globalizării în general) care au erodat verticalitatea și suveranitatea statelor-națiune și au creat incertitudini legate de „cetățenia și sinele național” (Appadurai, 2006, 44). Conform acestuia, „statutul legal ambiguu [al minorităților] pune presiune asupra aranjamentelor legale și constituționale. Mobilitatea lor amenință paza frontierelor. Limbajul lor exacerbează coerența culturii naționale” (Appadurai, 2006, 45). Pe de altă parte, incertitudinile create de minorități sunt rezultatul încorporării statelor națiune în structurile economice globale ce au redus capacitatea statelor-națiune de a asigura bunăstarea, ocuparea și sănătatea populației și au facilitat apariția unor forme de violență împotriva minorităților (Appadurai, 2006, 45). Cum aceste conflicte intra-statale au apărut la nivel global, soluțiile trebuie gândite la același nivel.

În cazul romilor, unii autori au inventariat zeci de atacuri instituționale sau ale populației majoritare asupra acestora în prima parte a anilor 1990 (Reemtsma,

1993; Hajek, 1998). În scurt timp, cauza minorității rome a fost preluată de către organizațiile neguvernamentale internaționale, care au pus pe agenda statelor naționale, respectarea drepturilor minorităților și au presat organizațiile interguvernamentale să își lărgescă agendele de dezvoltare și democratizare pentru a include (și) minoritatea romă. Practic primele rapoarte despre situația alarmantă a romilor au fost elaborate de către aceste ONG-uri internaționale³ (European Roma Rights Centre, 1996; Helsinki Watch, 1991b; Liégeois și Gheorghe, 1995; Mirga și Gheorghe, 1997).

În acest context, respectarea drepturilor omului și ale minorităților a devenit un „discurs tare” (Bourdieu, 2012) la nivelul instituțiilor europene (Consiliul Europei, Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa), a ONG-urilor internaționale și transnaționale și o condiție politică de aderare la UE impusă prin criteriile de la Copenhaga unde, alături de asigurarea unei economii de piață funcționale, stabilitatea instituțiilor democratice și ale statului de drept, viitoarele state membre trebuiau să asigure „respectarea drepturilor omului și protejarea minorităților” (European Council, 1993). La prima conferință după căderea regimurilor socialiste, la Copenhaga, Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa (care se va redenumi ulterior OSCE), și-a exprimat îngrijorarea față de potențialele conflicte inter-etnice care pot apărea în zonă și a lansat agenda dimensiunii umane a securității (Conference of the Security and Co-operation in Europe 1990). OSCE a stabilit un punct de contact pentru problemele romilor și Sinti (denumirea oficială a minorității rome în Germania) în cadrul Oficiului pentru Instituții Democratice și Drepturile Omului în 1994 și a înființat poziția de consilier pe problemele romilor și Sinti în zona OSCE în 1998 (OSCE, 2008).

La rândul său, UE care nu avea nicio politică orientată spre minoritățile etnice la începutul anilor 1990, și-a dezvoltat ulterior propriile **instrumente „tari (hard)” de guvernanță** (directive și alte instrumente cu caracter legislativ, coercitiv) în domeniul respectării drepturilor omului și minorităților: Convenția Cadru pentru Protecția Minorităților Naționale (1995), Carta Europeană a Limbilor Minoritare și/sau Regionale (1992); Directiva Egalității Rasiale 2000/43/CE sunt exemple în acest sens. Politicile europene s-au axat în prima decadă postsocialistă mai degrabă pe democratizarea spațiului public și impunerea unei agende a drepturilor politice și civile (adoptarea de legislație și consolidarea statului de drept). În această perioadă, se conturează în România cadrul legislativ și instituțional care să reflecte cerințele europene/internaționale de respectare a drepturilor minorităților (ex. Înființarea Consiliului pentru Minoritățile Naționale; Departamentului pentru Protecția Minorităților Naționale, care ulterior s-a transformat în Departamentul pentru Relațiile Interetnice, în prezent în subordinea Secretariatului General al Guvernului; Oficiul Național pentru Romi, Avocatul Poporului). Putem spune că în perioada primei decade postsocialiste, guvernarea problemelor minorităților naționale s-a rezumat la un set de instrumente și metode care să faciliteze participarea minorităților în societate pentru a preveni și/sau reduce conflictele dintre minorități și populația majoritară, pentru a instituționaliza protecția minorităților, astfel

încât minoritățile înseși vor deveni agenți și reprezentanți în procesele de luare a deciziilor ce îi vizează direct (Decker și McGarry, 2005).

Politici publice în domeniul incluziunii cetățenilor români aparținând minorității rome

Chiar dacă intervențiile pentru îmbunătățirea situației romilor au apărut încă de la începutul anilor 1990, acestea au fost mai degrabă apanajul organizațiilor neguvernamentale internaționale sau naționale/locale. În primul deceniu postdecembrist am asistat la o creștere a organizațiilor neguvernamentale rome și pro-rome care au implementat proiecte/programe de îmbunătățire a situației romilor. Cele mai multe din aceste ONG-uri au fost sprijinite financiar și logistic de către ONG-urile internaționale și organizațiile inter-guvernamentale. Așadar, prima decadă după căderea socialismului a fost caracterizată mai degrabă de intervenții eterogene venite din partea organizațiilor interguvernamentale și a celor neguvernamentale fără a exista o strategie clară guvernamentală de intervenție⁴. O parte dintre aceste proiecte (mediatorul sanitar, mediatorul școlar, programul a doua șansă, târgurile de joburi pentru romi, tichetele valorice pentru elevii preșcolari) implementate de ONG-uri au fost preluate și transformate în politică publică.

Minoritatea romă apare explicit pentru prima dată într-o politică publică *integrată* odată cu adoptarea Planului național anti-sărăcie și promovarea incluziunii sociale în 2002, cu o secțiune dedicată îmbunătățirii condițiilor de viață ale romilor, ce conținea printre altele și măsuri afirmative în domeniul educației și al sănătății. Ceea ce este interesant este că prezentarea problemelor întâlnite la populația de romi și propunerile de politici din acest document sunt asemănătoare cu cele din documentul elaborat de Partidul Comunist Român (1977) în a doua parte a anilor 1970, intitulat „Studiu privind situația social-economică a populației de țigani din țara noastră” (exceptând presiunea pentru asimilare). Lipsa actelor de identitate, a actelor de proprietate pe locuință, slaba participare a copiilor romi la sistemul de învățământ obligatoriu, accesul precar la servicii de sănătate a reproducerii, precum și „criminalitatea ridicată cu efect social dezorganizator important”⁵ sunt elemente comune ale celor două documente din perioade istorice diferite.

Ulterior, odată cu negocierile de aderare la UE ale statelor din Centrul și Sud-Estul Europei, instituțiile europene au abordat problematica romă în cadrul mai larg al integrării europene, încurajând guvernele din fostele țări socialiste să dezvolte strategii la nivel național și local ca parte a cerințelor de aderare la UE. Strategia Națională de Îmbunătățire a Situației Romilor (Strategia) a reprezentat primul angajament politic al României după 1989 în vederea îmbunătățirii situației romilor. Aceasta a fost adoptată prin Hotărârea de Guvern 430/2001 și a avut o durată de 10 ani (2001-2010), constând în construcția unui sistem instituțional

public, introducând la toate nivelele administrației publice (prin intermediul unor comisii inter-ministeriale și ministeriale) funcții specializate pe problemele social-economice ale romilor. Strategia viza intervenția în mai multe domenii sociale și anume ocupare, educație, sănătate, locuire și antidiscriminare. La nivel instituțional, Strategia nu a oferit numai un resort pentru o acoperire mai largă a problemelor socio-economice ale romilor, ci și posibilitatea înființării unei instituții guvernamentale cu rol de coordonare, monitorizare, implementare și evaluare a politicilor pentru minoritatea romă. În 2005 se înființează Agenția Națională pentru Romi (ANR), instituție publică aflată în subordinea Guvernului României ce avea să înlocuiască Oficiul pentru problemele romilor din structura Departamentului pentru Relații Interetnice. În cadrul fiecărui minister responsabil de implementarea Strategiei s-a înființat o comisie ministerială pentru romi cu rolul de a elabora un plan de măsuri generale pentru a fi implementate în cadrul Strategiei. La nivel local/județean s-au înființat în cadrul Prefecturii, Birourile Județene pentru Romi (BJR) ce au elaborat Planul Județean de Acțiune și vor coordona consilierii romi din cadrul primăriei. Aceștia din urmă vor fi angajați la solicitarea organizațiilor pentru romi din teritoriu și se vor asigura de elaborarea Planului Local de Acțiune. De asemenea, la nivel județean s-a înființat Grupul de Lucru Mixt prin ordinul prefectului, alcătuit din reprezentanți ai structurilor deconcentrate ale ministerelor, din membrii organizațiilor neguvernamentale ale romilor și din reprezentanți ai comunităților de romi, inclusiv consilieri județeni/locali.

În diferite sectoare ale Strategiei s-au constituit politici publice menite să susțină incluziunea minorității rome și să combată excluziunea de la serviciile publice. Aceste politici au fost rezultatul unor eforturi guvernamentale, ale ministerelor responsabilizate de implementarea strategiei, dar și de către organizații neguvernamentale care au implementat proiecte în principal din fonduri externe.

Metodologic, în acest studiu voi apela la analiza secundară a datelor din rapoartele de cercetare/politici elaborate de instituții inter-guvernamentale, ONG-uri sau cercetări academice, pentru a analiza principalele coordonate ale situației socio-economice a minorității rome: educație, sănătate, ocupare, locuire, sărăcie. Având în vedere principalele probleme metodologice de identificare a unui eșantion reprezentativ național de romi (Messing, 2014; Rughiniș, 2010; Surdu, 2016), există numeroase probleme în măsurarea impactului diverselor intervenții de politică publică/socială. Astfel, deși voi consulta numeroase rapoarte de evaluare sau de cercetare elaborate după 1989 de instituții inter-guvernamentale, ONG-uri sau echipe academice, acestea nu trebuie privite ca un continuum, prin care se pot măsura anumite progrese/regrese, ci mai degrabă vor avea un scop ilustrativ și de comparare cu situația populației nerome.

Politici în domeniul educației

În pofida politicilor de asimilare ale regimului socialist, educația romilor a rămas în continuare mult sub nivelul populației majoritare. Prima cercetare cantitativă după 1989 care analizează situația socio-economică a romilor arăta că ponderea romilor analfabeți sau care aveau o școală primară incompletă era de 27,3%. Dintre copiii cu vârsta de 7-9 ani la nivelul anului 1992, 30% nu au frecventat deloc școala față de 22% dintre adulți. Cercetarea din 1992 mai arăta că nivelul de școlarizare scăzut al copiilor este mai probabil la comunitățile omogene, cu nivelul de școlarizare al mamei mai scăzut și ocupația semi sau necalificată a tatălui, adică exact acea categorie care a fost „lovită” de restructurările din economie la începutul anilor 1990 și care s-a confruntat cu șomaj în masă după restructurarea economiei (Zamfir și Zamfir, 1993). Încă de la începutul anilor 1990 au apărut măsuri *targetate* în domeniul educației. Deja, în 1993, Consiliul Europei (CoE) prin recomandarea 1203/1993, sublinia importanța acordării educației interculturale, a predării istoriei și culturii romani în școli, a antrenării de profesori romi și educării unor elite tinere care să devină intermediari între comunitate și autorități locale (Council of Europe, 2006). În 1992, o inițiativă a Facultății de Sociologie și Asistență din cadrul Universității din București prevedea acordarea de locuri speciale pentru romi în domeniul asistenței sociale. În 1998, Ministerul Educației a adoptat primele reglementări oficiale privind rezervarea locurilor în Universități pentru minoritatea romă în șapte universități, iar din același an s-au extins la întreg nivelul secundar și universitar (Roma Education Fund, 2011, 17). Iar începând cu anul 2000, Ministerul Educației introduce locuri speciale pentru elevii romi în învățământul liceal și vocațional. Totodată, Ministerul Educației a publicat manuale de limba și literatura romani, precum și materiale auxiliare în limba romani pentru ciclul primar și secundar, astfel că, dacă la începutul anului 1990, numărul elevilor care își asumau identitatea romă era de 109.325, în anul școlar 2007/2008, numărul acestora a crescut la 263.409 (Giurca, 2012, 57-58).

Conform strategiei de incluziune a cetățenilor români aparținând minorității rome (2014-2020), Ministerul Educației finanțează 3.000 de locuri speciale pentru romi în licee și învățământul vocațional, precum și 500 de locuri în universități (Moisă et al., 2016, 26). Accesul la locurile speciale din licee este unul inechitabil dacă luăm în considerare mediul de rezidență. Ministerul Educației raporta pentru acest indicator, o medie anuală de 2.700-3.200 de elevi romi înregistrați pe aceste locuri, în clasa a IX-a, dar 75% provin fie din București, fie din celelalte orașe din România (Moisă et al., 2016, 26).

Deși asistăm la o îmbunătățire a unor indicatori privind rata cuprinderii școlare la toate nivelurile comparativ cu perioada socialistă, datele indică în continuare un decalaj semnificativ între romi și populația majoritară.

Tabel 1: Stocul de educație și participarea romilor și neromilor (vecini) la educație (%)

Indicatori	Bărbați		Femei		Total	
	Romi	Neromi	Romi	Neromi	Romi	Neromi
Rata alfabetizării (16+)	79	98	70	97	75	97
Rata alfabetizării (16-24)	83	97	78	98	80	98
Rata participării școlare (3-6 ani)	35	61	39	64	37	63
Rata totală a participării la educația obligatorie (7-15 ani)	81	93	76	97	78	95
Rata totală a participării la învăț. post-gimnazial (16-19 ani)	28	81	18	86	23	83
Numărul mediu de ani de educație (25-64 ani)	6,09	10,76	4,86	10,21	5,45	10,47
Numărul mediu de ani de educație (16-24 ani)	6,41	10,96	6,17	11,10	6,29	11,24

Sursă: Cercetarea regională UNPD/Banca Mondială/Comisia Europeană, (2011)

Un impediment al accesului la o educație de calitate îl reprezintă tendința de segregare a copiilor romi în școli, relevat și în cercetările la nivel național. Nu se poate preciza cu acuratețe ponderea elevilor romi care învață în școli/clase segregate astfel că, mai multe cercetări care au documentat segregarea etnică în școli au ajuns la ponderi diferite în funcție de metodologia utilizată. O statistică a Ministerului Educației și Cercetării din 2006 arăta că existau 606 instituții școlare segregate (162 de grădinițe, 315 școli primare, 112 școli secundare și 17 licee și școli vocaționale) unde învățau între 38 și 45% din copiii romi înscriși (Open Society Institute, 2007, 361). Un studiu finanțat UNICEF arăta că în 67% dintre școlile cercetate⁶ exista o formă de segregare a copiilor romi; 31,6% din aceste școli erau formate majoritar din copiii romi, iar în 35,3% existau clase segregate în școli majoritare (Surdu, 2008). Mai târziu, în 2011, conform unui alt studiu finanțat de UNICEF⁷ se arăta că la nivelul învățământului primar, 64,5% dintre elevii romi învățau în clase majoritar formate din romi (studiul nu precizează dacă sunt școli majoritar formate din romi sau nu), iar la nivelul învățământului secundar ponderea ajungea la 53% (Surdu, Vincze și Wamsiedel, 2011, 9). Ultimul studiu regional efectuat de UNDP/Banca Mondială/Comisia Europeană revela faptul că 22% din elevii romi din România cu vârsta cuprinsă între 7 și 15 ani frecventează școli cu pondere majoritară de romi (Ivanov și Kagin, 2014, 38). Cercetarea face referire însă la procentul elevilor romi segregati din totalul populației școlare din eșantion și nu la totalul elevilor romi care chiar frecventează școala.

Segregarea pe criterii etnice în fostele state socialiste a fost criticată de către Comisia Europeană care a elaborat un instrument juridic, directiva 43/2000/CE privind egalitatea de șanse. România a răspuns directivei mai sus amintite prin adoptarea Ordonanței 137/2000, ce a devenit ulterior legea nr. 48/2002, privind

interzicerea discriminării pe motiv de rasă, etnie, religie sau dizabilitate, fiind ulterior modificată în legea nr. 324/2006, adoptată în parlament pentru a răspunde cerințelor europene la directiva mai sus amintită. În schimb, Ministerul Educației a adoptat mai degrabă măsuri noncoercitive pentru combaterea discriminării în educație. Prima dintre aceste măsuri a fost luată în 2004 prin notificarea nr. 29323/2004 privind interzicerea stabilirii claselor de grădiniță și a claselor primare și secundare doar din copii etnici romi. În 2007, Ministerul Educației a emis ordinul de ministru 1540/2007⁸ ce stipula ca, începând cu anul academic 2007-2008, interzicerea stabilirii de clase segregate în clasele a I-a și a V-a. Totuși, dacă în cazul ordonanței de urgență și a legii din 2006 nu se specifică explicit interzicerea segregării etnice în unitățile de învățământ, ordinul de ministru nu conține sancțiuni juridice sau monetare pentru nerespectarea sa. Chiar și *Planurile Naționale de Acțiune* redactate în cadrul Deceniului de Incluziune a Romilor sau noua strategie de incluziune a cetățenilor români aparținând minorității rome nu au avut/nu au definite ținte și indicatori clari, nemaivorbind de buget separat. Mai mult, în ciuda eforturilor de *advocacy* ale organizațiilor pro-rome, combaterea segregării pe criterii etnice în școli nu a intrat în legea învățământului din 2011. În lipsa unei autorități independente care să monitorizeze implementarea strategiilor guvernamentale în domeniul educației și a unor date brute care să ofere o diagnoză a procesului de desegregare, fenomenul segregării pare să continue într-o formă mai mult sau mai puțin vizibilă.

Pentru a crea un liant între școli și comunitățile de romi s-a introdus poziția de mediator școlar. Aceasta a fost introdusă inițial la mijlocul anilor 1990 de către o organizație neguvernamentală și a fost preluată de către Ministerul Educației în anul 2000 și finanțată prin programele PHARE. Numărul mediatorilor școlari care au fost angajați în sistem a crescut de la 200 în 2003 (Roma Education Fund, 2011) la 397-420 în 2015 deși numărul mediatorilor care au beneficiat de cursuri de calificare atingea 1.156 (Moisă et al., 2016, 26). Un alt program inițiat la finele anilor 1990 de organizații neguvernamentale a fost „A doua șansă”, preluat la rândul-i de Ministerul Educației și transformat în politică publică. Într-un raport elaborat de Agenția Națională pentru Romi se menționează că din cei 5.000-7.000 de tineri și adulți care frecventează programul „A doua șansă”, 60% sunt romi (National Agency for Roma, 2011, 11). În momentul de față, programul „A doua șansă” este principalul instrument de politică adresat abandonului școlar timpuriu. Strategia națională privind reducerea părăsirii timpurii a școlii remarcă inechitatea accesului la astfel de programe. De exemplu, în anul școlar 2012-2013, din cei 8.143 de participanți la program mai mult de două treimi erau rezidenți în mediul urban, în timp ce 5.372 dintre participanți aveau cel puțin 20 de ani (Ministerul Educației Naționale, 2014, 39-40). Astfel, dacă luăm în considerare faptul că cei mai mulți dintre elevii romi părăsesc școala înaintea finalizării învățământului obligatoriu, este necesară identificarea serviciilor educaționale/alternative pentru acei elevi care sunt în afara sistemului educațional și care nu pot accesa programele „A doua șansă” după învățământul gimnazial.

Politici în domeniul ocupării forței de muncă

Alături de politicile/programele educaționale, probabil că cele mai multe dintre politicile care vizează minoritatea romă se referă la incluziunea pe piața muncii. În acest sens, barierele identificate în cercetările de specialitate au revelat atât constrângeri structurale (oferta locurilor de muncă la nivel local/județean, stocul de educație al minorității rome, traiectoriile profesionale ale părinților, segregarea rezidențială, discriminarea), precum și unele individuale, constând în modelul familial și natura rețelilor de solidaritate în care unul din frați/surori ajută părinții la îngrijirea celorlalți frați și surori sau care sunt implicați în activități informale pentru a contribui la obținerea unor venituri suplimentare în gospodărie, părăsind astfel sistemul educațional (Amelina, Chiribuca și Knack 2004; World Bank, 2005; ERRC, 2007; Zidărescu, 2007; World Bank, 2014).

Un raport al Fundației Soros (Tarnovschi, Preoteasa și Șerban, 2012, 25) releva faptul că la nivelul populației de romi, gradul de ocupare este de 35,5%, în căutarea unui loc de muncă – 36%, iar persoanele declarate inactice – 28%. În ultimii doi ani anteriori cercetării, doar 10% dintre respondenți lucraseră permanent, 32% lucraseră pentru perioade scurte de timp, iar 52% nu lucraseră niciodată. Excluziunea de pe piața muncii pare a se fi accentuat în perioada postsocialistă, afectând generația romă tânără. Conform unui studiu diagnoză realizat de Banca Mondială (World Bank, 2014, 72), 32% dintre bărbați și 10% dintre femei din grupa de vârstă 15-24 erau lucrători salariați, spre deosebire de situația la nivelul eșantionului general unde 42% dintre bărbați și 19% dintre femei din grupa de vârstă 15-24 erau salariate. Totodată, 62,5% dintre romii cu grupa de vârstă 15-24 nu erau încadrați într-un loc de muncă, în timp ce ponderea pentru populația din eșantionul total era de 54,5%. Ultimul raport elaborat de către Agenția Uniunii Europene pentru Drepturi Fundamentale arată aceeași situație îngrijorătoare privind situația ocupării în rândul minorității rome. Doar 28% dintre romii din eșantion aveau statutul de salariat (cu discrepanțe mari între femei – 13% și bărbați – 42%), în timp ce ponderea șomerilor era de 5%. Mai alarmantă este ponderea ridicată a persoanelor care se declară casnici/casnice (40%). De asemenea, specific populației rome este ponderea scăzută a pensionarilor, doar 12% declarând că beneficiază de pensie (FRA, 2016, 21).

Excluziunea romilor în raport cu piața muncii formală este dublată de o segmentare evidentă a calificărilor comparativ cu majoritatea nonromă. Aceștia lucrează mai degrabă în meserii necalificate (aproape jumătate din populația salariată de romi) și în mai mică măsură în domeniul administrației (1%), serviciilor sau ocupațiilor intelectuale (23% din romii salariați) (World Bank, 2014, 82). În lipsa locurilor de muncă la nivel local și a unor abilități adaptabile cerințelor actuale ale pieței muncii, cei mai mulți dintre romi sunt nevoiți să apeleze la munca în sectorul informal, 65% dintre romi desfășurând activități în sectorul informal, spre deosebire de 19% din populația ne-romă (vecină). Pentru grupa de vârstă 15-24, ponderea romilor care desfășoară activități în economia informală

crește la 77%, spre deosebire de 8% din ponderea populației majoritare din aceeași grupă de vârstă (FRA și UNDP, 2012). Ponderea persoanelor de etnie romă cu vârsta cuprinsă între 16 și 24 de ani care nu au loc de muncă și nici nu urmează o formă de învățământ sau de formare profesională (NEETs) este de 64%, de trei ori și jumătate mai ridicată decât rata NEETs la nivelul populației ne-rome (vecine) (FRA, 2016, 24). Vulnerabilitatea crescută a romilor pe piața muncii, întărită de lipsa asigurărilor sociale și de sănătate crește riscul perpetuării excluziunii sociale și a deprivării materiale.

Pentru combaterea șomajului și a inactivității s-au lansat în perioada tranziției mai multe programe de activare. Scopul acestor programe de activare nu este doar acela de a integra pe piața muncii, ci de a asigura incluziunea și participarea cetățenilor într-un sens mai larg. Introducerea programelor de activare în diferite țări europene⁹ este corelată și cu inițiativele de creștere a capitalului uman și participarea activă a grupurilor excluse și marginalizate ce devin responsabilizate pentru propria bunăstare. Trecerea de la statul bunăstării pasiv (*welfare state*) la cel activ (*workfare state*) a însemnat și o transformare a sensului cetățeniei, în care aceasta din urmă nu mai este conceptualizată în termeni de statut – asociată cu drepturi, beneficii și plase de siguranță, ci mai degrabă în termeni de contract – un acces condiționat la drepturi (van Rik și Borghi, 2008). Acest trend, denumit în literatura de specialitate „noul contractualism” (Newman și Clarke, 2009), invocă o transformare a subiectivității individului aflat în căutarea unui loc de muncă (*jobseeker*), a cărui „personalitate, voință și motivație devine resursă pentru transformare” (Newman, 2007).

Unul din cele mai importante instrumente ale politicilor de activare l-a reprezentat Venitul Minim Garantat (VMG). Introdus ca măsură de politică socială în a doua parte a anilor 1990 ca urmare a trendului descris mai sus, în scopul reducerii riscului de sărăcie, măsura a creat noi categorii între cei care merită beneficiul (*deserving poor*) și cei care se află în sărăcie datorită unor trăsături cultural-comportamentale (*undeserving poor*), cum este cazul romilor. VMG este o politică de activare care ar trebui să faciliteze oportunitățile de integrare pe piața muncii și să păstreze obiceiurile de muncă (*working habits*) ale șomerilor de lungă durată, prin angrenarea în programe publice de ocupare sau prin muncă în folosul comunității (considerate a aduce bunăstare la nivel comunitar). Politica a fost însă contestată de mai mulți cercetători. Așa cum arată Mircea Zidărescu (2007), în baza legii 416/2001 (legea VMG), romii sunt utilizați pentru cele mai grele și degradante munci, în infrastructură publică, agenți de curățenie, construcții, adică în munci semi sau necalificate care nu cresc oportunitățile de angajare. Desfășurarea unor activități în sectorul informal în perioada sezonului agricol¹⁰, obținerea de venituri din meseriile tradiționale, migrația pentru muncă în străinătate sau refuzarea unui loc de muncă pot afecta acordarea VMG-ului, relevându-se mai degrabă natura disciplinară a statului bunăstării decât acordarea dreptului la bunăstare (Raț, 2009)¹¹. Totodată, valoarea VMG-ului a suferit de-a lungul anilor 2000 o depreciere în raport cu salariul minim brut pe economie. Dacă

în 2002, prestația medie pentru gospodăriile beneficiare ajungeau la 74,6% din valoarea salariului minim brut, în semestrul I din 2009, aceasta a scăzut la 24% (Raț, 2011), și ajungând la 7,5% din salariul brut în anul 2018. În lipsa reducerii sărăciei prin intermediul transferurilor sociale (VMG, indemnizație de șomaj, alocație pentru copii), se ajunge la situația de incluziune adversă (Raț, 2011) în care nivelul scăzut al prestațiilor sociale și deci incapacitatea de a reduce gradul de sărăcie al gospodăriilor romi, precum și eșecul constant al programelor de activare de a-i reintegra pe piața muncii au reiterat stereotipurile despre romi cum că ar fi leneși, neonești, incapabili de adaptare și dependenți de beneficiile sociale.

Romii șomeri sau inactivi pot participa la programele de activare (training, consiliere, reconversie profesională) derulate de către AJOFM/ALOFM-uri însă rata de succes este redusă așa cum se arată într-un raport al ANR-ului (National Agency for Roma, 2011). Începând cu anul 2003, ANOFM a organizat bursa locurilor de muncă pentru romi, ca politică *targetată*, însă politicile de acest gen sunt dificil de evaluat întrucât colectarea datelor la nivel local este de multe ori imposibilă, fie din lipsa transparenței, fie din cauza reglementărilor la nivel european care interzic colectarea datelor personale pe criterii etnice. În alte cazuri (Messing et al., 2013), precum oferirea cursurilor de formare, informațiile culese de către instituțiile publice care organizează aceste cursuri conțin doar numărul de participanți și bugetul proiectelor, însă nu conțin informații despre abandonuri, numărul celor care au absolvit cu succes sau câți au reușit să se angajeze după finalizarea cursurilor.

Politici în domeniul sănătății

Cele mai multe dintre problemele de sănătate pe care romii le acuză sunt determinate de către situația socio-economică dificilă în care se regăsesc adesea. Acestea sunt recunoscute drept „boli ale sărăciei”: condiții substandard de locuire, o medie mai ridicată a membrilor familiei pe cameră comparativ cu populația majoritară, lipsa unei infrastructuri utilitare de bază, canalizare și apă potabilă (European Commission, 2014c). Conform unui raport recent al Comisiei Europene (2014a, 7), aproape jumătate din copiii romi din România (45,7%) nu beneficiază de vaccinurile obligatorii incluse în Programul Național de Imunizare și jumătate din copii nu a beneficiat de niciun fel de vaccin. Situația precară a stării de sănătate nu se datorează doar condițiilor precare de locuire, ci și accesului mai scăzut la serviciile de sănătate. Peste 75% dintre romi locuiesc la o distanță de câțiva kilometri (trei sau mai puțin) de o unitate medicală. Concomitent, 42% dintre romi nu recurg la servicii de sănătate atunci când au nevoie de ele. Peste 80% dintre cei care nu apelează la îngrijirile de care au nevoie declară că motivul este reprezentat de constrângerile financiare chiar dacă anumite servicii sunt gratuite (World Bank, 2014, 167). De asemenea, unul dintre principalele obstacole pentru accesul scăzut la serviciile de sănătate îl reprezintă lipsa asigurărilor de sănătate.

Conform raportului Agenției Uniunii Europene pentru Drepturi Fundamentale, doar 54% dintre romii cu vârsta de cel puțin 16 ani au indicat faptul că sunt acoperiți de sistemul național de asigurări de sănătate de bază și/sau de o asigurare suplimentară (FRA, 2016, 34).

Cea mai cunoscută politică *targetată* adresată minorității rome în domeniul sănătății este instituirea poziției de mediator sanitar. Ca și în cazul altor politici *targetate*, poziția de mediator sanitar a fost instituită de o organizație neguvernamentală (Romani Criss) și preluată de Ministerul Sănătății la începutul anilor 2000. Între 2002-2008 a fost perioada de consolidare, în care mediatoarele sanitare au fost antrenate pentru a fi angajate ulterior în comunități. În sfârșit, după 2009, programul a fost descentralizat de la nivel județean spre nivel local (UAT), moment în care numărul acestora a început să scadă (dacă în 2008 se regăseau un număr de 688 de mediatoare sanitare, în 2012 au fost incluse în buget doar 412 posturi) (World Health Organisation, 2013, 6). Cercetarea recentă întreprinsă de Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (ISPMN) (Horváth, 2017, 84, 240) a indicat existența a 410 mediatori sanitari (activi), prezenți în 333 de localități, deși numărul localităților unde ponderea romilor este de minim 5% din populația localității sau peste 500 de persoane se consideră a fi de 2.688 (în 1.470 de UAT-uri).

Mai mult, descentralizarea sistemului de mediere sanitară a creat o situație ambiguă în care, deși sunt plătiți de către Direcția de Sănătate Publică (prin Ministerul Sănătății), mediatorii sanitari sunt încadrați în aparatul de lucru al primarului, devenind dependenți de voința politică a acestora din urmă. Horváth și alții (Horváth, 2017, 247-248) au arătat că prin descentralizarea postului de mediator sanitar, aceștia din urmă sunt solicitați și pentru activități din afara fișei postului precum activități de secretariat, realizarea de sondaje sociale, împărțirea de ajutoare umanitare, mediere școlară, mediere a conflictelor.

Politici în domeniul locuirii

Cele mai multe studii (Berescu et al., 2006; FRA și UNDP, 2012; World Bank, 2014) din România subliniază calitatea precară a locuirii romilor. Aceasta constă în lipsa accesului la utilități vitale, situarea locuințelor la periferia satelor sau orașelor, dotarea slabă a locuințelor, supraaglomerarea și calitatea slabă a materialelor din care sunt construite acestea. Cercetarea realizată de Fundația Soros în 2011 arăta că 53% din romii trăiesc în mediul rural, 31% locuiesc la periferia sau marginea orașelor și doar 4% în centrul acestora (Tarnovschi, Preoteasa și Șerban, 2012, 42). Un alt studiu al Băncii Mondiale (World Bank, 2014, 252) indica o prezență mai mare a numărului romilor în mediul rural (63%), însă provocarea cea mare o reprezintă ponderea romilor (37%) care locuiesc în mediul urban. Ca urmare a retrocedării caselor naționalizate către foștii proprietari, romii care locuiau în acestea au fost nevoiți să se mute în locuințe sociale asigurate de guvern. Neavând

un fond locativ suficient și nici resurse guvernamentale suficiente pentru a proteja toate familiile cu venituri mici, familiile rome au fost nevoite să ocupe cartierele insalubre și ghetourile urbane. O altă categorie de familii rome a fost aceia care a primit locuințe sociale după retrocedarea caselor naționalizate, dar care din lipsa unui venit constant, nu au reușit să își plătească chiria și care au fost supuse unui risc ridicat de evacuare.

Situarea periferică/compactă a comunităților de romi afectează accesul la servicii și bunuri în gospodărie de bază; 83% din gospodăriile rome nu au acces la apă potabilă în locuință, iar ponderea gospodăriilor care nu sunt racordate la rețeaua de alimentare cu apă este de 70% (Moisă et al., 2012, 104). Colectarea deșeurilor este mai problematică în zonele rurale comparativ cu cele urbane. Circa 36% din totalul de gospodării rome semnaleză colectarea neregulată sau lipsa colectării deșeurilor. În mediul rural, 30% dintre romi raportează că deșeurile nu sunt colectate niciodată, comparativ cu 15% în zonele urbane (FRA și UNDP, 2012). Ultima cercetare realizată de către Agenția Uniunii Europene pentru Drepturi Fundamentale a indicat faptul că ponderea romilor care trăiesc în locuințe fără toaletă, duș sau baie în interiorul locuinței este de 82%, de două ori și jumătate mai mare decât ponderea populației generale aflate în aceeași situație (FRA, 2016, 38).

Recenta cercetare coordonată de către ISPMN a reiterat situația precară a locuirii în comunitățile de romi compacte. Conform autorilor, aproape jumătate dintre persoanele de etnie romă care locuiesc în comunități compacte (367.000 din 722.844)¹², se află în gospodării supraaglomerate, adică în situația în care numărul mediu de persoane pe cameră (de gospodărie tipică) din comunitatea compactă este de peste 4,5, indiferent dacă există sau nu bucătărie separată sau numărul mediu de persoane pe cameră (de gospodărie tipică) din comunitatea compactă este între 2,7 și 4,5, dar mai puțin de jumătate din gospodării au bucătărie separată (Horváth, 2017, 104). Alături de locuirea supraaglomerată, traiul în locuințe inadecvate este suprareprezentat printre gospodăriile de romi. Conform studiului amintit, 6,7% dintre comunitățile compacte de romi (36.236 de romi) locuiesc în cocioabe, corturi, locuințe improvizate și 1% (6.430 de romi) în barăci temporare (Horváth, 2017, 107).

Probabil că politica publică în domeniul locuirii a fost cea mai afectată (dintre cele discutate până acum) de tranziția spre economia de piață. După 1989, subvențiile în domeniul locuirii au fost drastic reduse, iar consecințele sociale ale privatizării stocului de locuințe au afectat categoriile cu venituri reduse, printre care și romii. Domeniul locuirii a fost unul din cele mai afectate prin privatizare, chiriile aliniindu-se la prețurile pieței, iar costurile utilităților erau în continuă creștere. Paralel, nu a existat o creștere a fondului locativ de stat care să preia cerințele/nevoile populației¹³ (Deacon, 2000). O „subțiere” a dreptului la locuire

decentă o observăm și în cazul convențiilor ratificate și măsurilor legislative puse în aplicare de către statul român. România nu a ratificat articolul 31 din Carta Socială Europeană, privind dreptul la locuință. Nici Constituția României nu specifică asigurarea dreptului la condiții de trai decente (Moisă et al., 2012, 105). Locuințele finanțate prin Agenția Națională de Locuințe (ANL) sunt distribuite de către autoritățile locale pe baza unor aplicații ale gospodăriilor interesate. Pentru a fi eligibile, gospodăriile trebuie să aibă un venit pe membru mai mic decât venitul mediu național brut, stabilit prin HG. Acordarea acestor locuințe se bazează în primul rând pe calitatea de salariat, la care autoritățile locale pot introduce criterii suplimentare pentru alocarea de locuințe sociale, și nu de multe ori aceste criterii devin restrictive pentru gospodăriile de romi aplicante.

Strategia de incluziune a cetățenilor români aparținând minorității rome (2012-2020)

Noua strategie de incluziune a venit ca un răspuns la cadrul comun al strategiei de integrare a minorității rome, publicat de Comisia Europeană în 2011. Pe baza acestui cadru comun, fiecare stat membru UE a fost nevoit să elaboreze o strategie de incluziune a romilor pentru perioada 2011-2020. Pentru România, noua strategie de incluziune a fost o condiționalitate *ex-ante* în vederea asumării obiectivelor mai largi ale României în cadrul Strategiei Europa 2020. Noua strategie este o continuare a formei revizuite a Strategiei de îmbunătățire a situației romilor (din 2006), cu axare pe patru mari domenii de intervenție: educație, sănătate, ocupare, locuire și infrastructură. Dacă anterior implementarea strategiei era în responsabilitatea ministerelor de resort și a administrației publice locale, sub coordonarea tehnică a ANR-ului, SNIR are mai multe puncte nodale. Coordonarea tehnică a fost preluată de Punctul Național de Contact din cadrul Ministerului Fondurilor Europene, care a preluat și coordonarea secretariatul Comitetului Interministerial. ANR-ul este în continuare responsabil de monitorizarea și evaluarea politicilor publice pentru romi. Noua strategie nu dispune de o evaluare intermediară a sa, realizată extern, în schimb atât Comisia Europeană (European Commission, 2014b, 2015, 2016, 2017; Moisă et al., 2012; European Commission, 2018), cât și ONG-urile rome elaborează rapoarte de monitorizare (*shadow reports*) privind stadiul de implementare a strategiei (Moisă et al., 2013; Moisă et al., 2016; Moisă et al., 2012).

Europenizarea politicilor în domeniile drepturilor minorităților și incluziunii minorității rome

Romii au intrat în atenția instituțiilor europene încă de la începutul anilor '90 când numeroase organizații neguvernamentale internaționale: ex. *International Helsinki Watch*, *Project on Ethnic Relations*, *Amnesty International*, *Partners for Democratic Change* – au presat organizațiile interguvernamentale și statele națiune din Sud-Estul Europei să adopte norme și măsuri legislative prin care să fie apărute drepturile omului și ale minorităților. Melanie Ram analizează modul în care romii au apărut pe agenda instituțiilor europene „datorită unei rețele transnaționale de *advocacy* care au făcut *lobby* în numele romilor oferind instituțiilor europene mijloacele de a se adresa intereselor normative și practice” (2010, 201). Dacă în prima parte a tranziției putem vorbi mai degrabă de o implicare în vederea adoptării unor măsuri legislative: legislație antidiscriminare, respectarea drepturilor omului și minorităților, combaterea xenofobiei, după 1997, implicarea Uniunii Europene devine mai proeminentă odată cu depunerea candidaturii României de integrare în UE.

Principalul instrument de finanțare a programelor/proiectelor pentru romi în perioada de preaderare a fost PHARE. Sub egida PHARE mai mult de 100 de milioane de euro au fost cheltuite începând cu 1998 pentru educație, infrastructură și alte probleme în comunitățile de romi (European Union, 2003). Pe lângă finanțările care sprijineau îmbunătățirea situației la nivel comunitar, UE a oferit și asistență tehnică țărilor candidate pentru a îndeplini criteriile de aderare, susținând restructurarea administrativă, creșterea capacităților și introducerea de măsuri ce promovau coeziunea socio-economică prin programele PHARE. Abordările critice asupra finanțării programelor PHARE au luat în considerare lipsa unei abordări de jos în sus (*bottom-up*) a programelor, precum și lipsa unei planificări suficiente sau a unor resurse adecvate. De asemenea, lipsa unei strategii cuprinzătoare a fondurilor a fost relevată prin tipul de programe finanțate în cadrul lor. De exemplu, deși majoritatea rapoartelor de politici arătau o degradare a indicatorilor ocupării și o creștere a excluziunii economice, mai puțin de 10% dintre programele PHARE au vizat creșterea ocupării și reducerea șomajului cronic (Guy, 2009, 31-32).

O evaluare mai amănunțită a variatelor surse de finanțare alocate în abordările atât integrate, cât și țintite a politicilor publice a oferit o imagine mai completă asupra implicării actorilor externi în finanțarea politicilor pentru romi. Luând în considerare patru mari direcții de politică publică: SNISR, Deceniul de Incluziune a Romilor (abordări *targetate*) și PNAInc și PNDR (abordări *integrate*), Marica Ionescu și Simona Stănescu (2014, 41-42) au indicat pentru perioada 1997-2011 suma de 313.465.635 euro, din care 73% (241.151.496) contribuția UE, 14% contribuția BIRD (47.200.000) și 13% contribuția guvernului României (43.469.581).

Aderarea României și Bulgariei la Uniunea Europeană avea să înlesnească un nou val de migrație a romilor înspre Occident, unde fără a li se asigura un acces la drepturile de bază s-au refugiat în activități aflate la limita legalității. Printr-o serie de decrete care categorizau migrația romilor ca fiind iregulară, guvernele Franței și Italiei au luat măsuri de securitate care au facilitat ulterior expulzarea romilor (denumite „programe de repatriere voluntară”) spre România și Bulgaria. Expulzările de pe teritoriile statelor membre ale UE și atacurile xenofobe ale unor grupări neo-naziste au intensificat eforturile Comisiei și Parlamentului European. Începând cu 2008 s-au organizat mai multe întâlniri de lucru la nivel european la care au participat reprezentanți ai statelor membre, decidenți politici din partea instituțiilor europene și organizații ale societății civile. În cadrul primei întâlniri de lucru s-a înființat Platforma Europeană pentru Romi, un forum în care organizațiile societății civile și *policy-makeri* de la nivel european și național pot face schimb de bune practici în domeniul incluziunii romilor. Ca urmare a acestor întâlniri de lucru s-a luat decizia elaborării cadrului european pentru strategiile naționale de integrare a romilor în perioada 2012-2020 (European Commission, 2011). Implementarea noilor strategii (obligatorie pentru fiecare stat membru) trebuie să respecte cele 10 principii de bază ale incluziunii romilor și principiile Decadei Incluziunii Romilor¹⁴. Ulterior, Comisia Europeană a propus introducerea la nivelul UE al unui mecanism de monitorizare pentru a măsura progresul individual al fiecărui stat membru, rezultatele fiind raportate ulterior Comisiei Europene, Consiliului Europei și într-un final Parlamentului European. Monitorizarea va fi realizată de către Agenția pentru Drepturi Fundamentale a UE, de statele membre și prin intermediul procesului de *peer-review* realizat în cadrul Strategiei 2020. De asemenea, Comisia Europeană a înființat și un nou organism, *Roma Task Force* pentru a monitoriza și îmbunătăți atragerea de fonduri UE destinate incluziunii romilor.

Așadar, în decursul a doar două decenii, instituțiile europene și-au dezvoltat propriile organisme dedicate problemelor romilor, au sprijinit logistic și financiar reformarea politicilor adresate minorităților naționale în viitoarele state membre și mai ales și-au articulat propriile instrumente legislative în domeniul antidiscriminării și protejării drepturilor omului și minorităților, culminând cu propria politică etnică în domeniul incluziunii romilor din UE.

Concluzii

În cadrul acestui articol am discutat principalele dezvoltări din construcția instituțională și la nivelul politicilor publice și sociale menite să creeze cadrul pentru asigurarea îmbunătățirii condițiilor de trai ale romilor, dar și participării, împuternicirii, creșterii capacităților la nivelul comunității, cu scopul reducerii decalajelor față de populația majoritară. La nivel european putem vorbi de un progres real în domeniul practicilor și politicilor adresate minorității rome, dacă luăm în considerare dezvoltările legislative, instituționale, forumurilor de dezbateră politică, rețelelor de expertiză academică, dar și neguvernamentale, precum și apariția unor politici etnice la nivelul UE, culminând cu cadrul comun pentru elaborarea strategiilor de incluziune a minorității rome din 2011. Comisia Europeană utilizează în continuare mai degrabă modelele *soft* (non coercitive) de guvernare, prin intermediul Cadrului comun de politici de integrare a romilor, ce vizează implementarea politicilor bazate pe evidențe sau cele mai bune practici. Deși aceste politici *soft* ajută la guvernarea participativă a minorității rome în crearea politicilor și implementarea lor, unii autori consideră că măsurile menite să faciliteze incluziunea romilor prin participare creează granițe între romi și neromi, reîntărind imaginea romilor drept o categorie excepțională (Marushiakova și Popov, 2015; van Baar și Vermeersch, 2018).

În România, multe dintre politicile *targetate* adresate minorității rome s-au dezvoltat în perioada de preaderare la UE ca urmare a presiunilor unei rețele laxe de instituții europene, ONG-uri internaționale și europene din aria drepturilor omului și minorităților, dar și a unor ONG-uri naționale care au profitat de presiunile externe pentru legitimarea intervențiilor în comunitățile de romi. Multe dintre politicile *targetate* derulate și în acest moment (mediator sanitar, mediator școlar, târgul de locuri de muncă pentru romi, tichetele sociale pentru preșcolari) au fost inițial implementate de ONG-uri și preluate ulterior de instituțiile publice centrale și transformate în politică publică. În pofida numeroaselor dezvoltări instituționale și de politică publică menite să faciliteze reducerea decalajelor dintre romi și neromi, cei mai mulți indicatorii social-economici plasează minoritatea romă la diferențe semnificative față de neromi. Argumentele susținătorilor politicilor neoliberale, care argumentează faptul că creșterea economică va avea efecte redistributive și asupra celor mai sărace/vulnerabile persoane, scoțându-i din sărăcie (absolută), chiar dacă inegalitățile vor crește (*trickle down effects*), nu au o susținere pentru situația minorității rome. Cea mai mare parte a cetățenilor români aparținând minorității rome trăiește sub pragul sărăciei relative, iar rata deprivării materiale severe ajunge până la 90% (World Bank, 2014, 4), astfel că pentru cei mai săraci (și segregăți spațial) dintre romi există riscul perpetuării unei „culturi a sărăciei”, unde sărăcia tinde să se reproducă pe fondul unei culturi etnicizate, romani (Ladanyi și Szelenyi, 2006).

În paralel, în ultimele două decenii se poate observa o creștere a măsurilor ostile ale autorităților locale împotriva romilor. Relocările romilor din centrul

orașelor spre cartierele periferice, rampele de gunoi, sau în locuințe substandard, părăsite sau aparținând vechilor întreprinderi industriale, transformate ulterior în locuințe sociale fără acces la servicii publice adecvate au fost deja analizate de cercetări academice sau de ONG-uri (Mionel, 2013). După 2008, primăriile din două localități au construit ziduri care să despartă zonele locuite de romi de vecinii acestora. Fără o întărire a legislației antidiscriminare, probabil că aceste practici ale autorităților locale vor continua, mai ales în contextul descentralizării și al slăbirii controlului politic al guvernului (prin prefect) asupra autorităților publice locale. Aceste procese de expulzare din zonele gentrificate/în curs de gentrificare, a căror valoare imobiliară este în creștere, pot continua în viitor.

Tabel 2: Numărul romilor din comunități compacte care sunt expuși unor riscuri generale și juridice de evacuare

Riscul de evacuare	Pondere cazuri din total comunități compacte	Pondere cazuri din total comunități compacte Urban	Număr persoane supuse riscului de evacuare	Număr persoane supuse riscului de evacuare Urban
Supuși oricărui risc de a fi evacuați ¹⁵	23	11,7	143.524	87.375
Supuși numai unor riscuri juridice de evacuare ¹⁶	18	8,5	127.962	78.513

Sursă: Baza de date SocioRoMap, calculele autorului.

Cercetarea „Cartografierea sociografică a comunităților de romi din România” (SocioRoMap) întreprinsă de Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale din Cluj-Napoca a arătat că aproape o cincime din comunitățile de romi compacte, în care locuiesc peste 127 de mii de romi (aproape 10% din totalul populației de romi heteroidentificate), este supusă în orice moment riscului juridic de evacuare. Dacă ne limităm doar la populația compactă de romi din mediul urban, acolo unde am remarcat tendința autorităților locale de a reloca romi spre zonele periferice ale orașelor, există un risc juridic de evacuare pentru mai mult de 78 de mii de romi. Fără o politică de creștere masivă a stocului de locuințe sociale (coroborată cu asigurarea accesului nediscriminatoriu la acestea), precum și o întărire a legislației care reglementează relocarea/evacuarea cetățenilor, vom asista probabil la o marginalizare accentuată pentru multe dintre comunitățile de romi segregate/compacte, a cărei remediere va deveni imposibilă în contextul politicilor actuale.

Note

- ¹ Publicații ale căror autori sunt doar sociologi, asistenți sociali sau cercetători din domenii conexe, români.
- ² Publicații ale căror autori sunt experți și/sau cercetători români sau străini, dar a căror limbă de scriere este engleza și au o vizibilitate ridicată, prin numărul de citări.
- ³ O excepție în acest sens este lucrarea coordonată de Cătălin Zamfir și Elena Zamfir în 1992 și publicată sub titlul *Țigani în ignorare și îngrijorare*, în 1993 (Zamfir și Zamfir, 1993).
- ⁴ Mai mulți autori au periodizat etapele de conturare a politicilor adresate minorității romă. Spre exemplu, Marcel Dediș (2007) distinge 3 etape: a) perioada de așezare (1990-1997) – stabilirea mecanismelor instituționale pentru democratizarea și stabilizarea statelor din SE Europei în vederea reducerii conflictelor interetnice. Perioada se caracterizează mai degrabă printr-o abordare fragmentară, nestructurată și în special prin crearea structurilor logistice de finanțare a ONG-urilor romă și pro-romă; b) perioada pactului de neagresiune, în care se dezvoltă noi structuri instituționale de sprijinire a minorităților naționale și se încheie programe multianuale de tip PHARE în acordarea de sprijin consolidării unei societăți civile și c) perioada strategiei de îmbunătățire a situației romilor, în care se creează noile structuri la nivel național și local și a mecanismelor de implementare și evaluare a strategiei. Alți autori care au utilizat aproximativ aceeași periodizare (Căce, Duminiță și Preda 2005; Ionescu, 2010).
- ⁵ Disponibil la <http://gov.ro/ro/obiective/strategii-politici-programe/planul-national-anti-saracie-i-promovare-a-incluziunii-sociale&page=2>. Accesat la data de 15.04.2019.
- ⁶ 134 de școli din 9 județe ale României.
- ⁷ Eșantion reprezentativ național pentru populația de romi adulți care are copii de vârstă școlară.
- ⁸ La finele anului 2016 s-a emis un nou ordin de ministru 6134/2016 care lărgiște definiția segregării pentru a include, alături de cea etnică, și segregarea pe criterii socio-economice, *background* familial, dizabilități. Ordinul prevede de asemenea sancțiuni juridice și răspundere penală pentru nerespectarea acestuia și continuarea formelor de segregare. Totuși în lipsa adoptării metodologiei de monitorizare a segregării școlare pentru toate criteriile de segregare școlară enunțate în ordinul de ministru și a metodologiei de prevenire și intervenție în situațiile de segregare școlară, ordinul de ministru care rămâne în vigoare este 1540/2007.
- ⁹ Utilizarea programelor de activare pentru minoritatea romă se regăsește și în țări precum Bulgaria, Croația, Cehia, Finlanda, Franța, Ungaria, Portugalia, Serbia și Slovacia.
- ¹⁰ Mai recent, legea nr. 18/2014 stipulează că activitatea de zilier nu mai este luată în considerare pentru acordarea VMG-ului.

- ¹¹ În acest sens, este important de evaluat pe viitor eficacitatea noii legi a Venitului Minim Garantat, 192/2018 care a înăspriț condițiile de acordare a beneficiului. Conform noii legi, orice persoană aptă de muncă din gospodăria care beneficiază de VMG este obligată să lucreze în folosul comunității. De asemenea, beneficiarii de VMG nu mai au dreptul să absenteze de la cursurile de reinserție a forței de muncă și nu mai au dreptul să refuze niciun loc de muncă oferit (și nu de trei ori cum se stipula în varianta legii 431/2001).
- ¹² Numărul total de romi heteroidentificați în cadrul cercetării s-a ridicat la 1.215.846 de persoane.
- ¹³ Conform Institutului Național de Statistică, numărul locuințelor construite din bani publici a scăzut de la 42.820 în 1990 la 1.769 în 2017, a se vedea <http://statistici.insse.ro/shop/>, LOC104B. Accesat la data de 18.07.2018.
- ¹⁴ Cele 10 principii comune sunt: a) politici non-discriminatorii; b) targetare explicită, dar nu exclusivă; c) abordare interculturală a politicilor; d) utilizarea politicilor integrate; e) conștientizarea dimensiunii de gen; f) transfer de bune practici; g) utilizarea instrumentelor UE; h) implicarea autorităților regionale și locale; i) implicarea societății civile; j) participarea activă a romilor (European Union, 2011).
- ¹⁵ Ponderile sunt calculate pe baza indicelui riscului general de evacuare calculat ca agregare a indicatorilor cuprinși în întrebarea „Există riscul ca o parte dintre locuitori să fie evacuați din cauza următoarelor procese/investiții?” 1. Construcții private sau publice (case, construcții industriale) 2. Construcții de drumuri, diguri etc. 3. **Restituire de terenuri sau clădiri foștilor proprietari** 4. **Din cauza situației lor legale (locuiesc fără contract)** 5. Din cauza situației lor economice (nu plătesc chiria sau alte utilități) 6. **Ca urmare a proceselor privind proprietatea asupra casei/terenului.**
- ¹⁶ Ponderile sunt calculate pe baza indicelui riscului juridic de evacuare calculat ca agregare a indicatorilor marcați cu bold în nota de mai sus.

Bibliografie

- Amelina, M., Chiribuca, D. și Knack, S. (2004) *Mapped In or Mapped Out? The Romanian Poor in Inter-household and Community Networks*. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development.
- Appadurai, A. (2006) *Fear of Small Numbers. An Essay on the Geography of Anger*. Durham and London: Duke University Press.
- Berescu, C., Celac, M., Ciobanu, O. și Manolache, C. (2006) *Housing and Extreme Poverty. The Case of Roma communities*. București: Ion Mincu University Press.
- Berevoescu, I., Cace, S., Sima Costin, D., Ilie, S., Mărginean, I., Dan, A. N., Preda, M., Surdu, M., și Monica Șerban (2002) *Indicatori privind comunitățile de romi din România*. București: Expert.

- Bourdieu, P. (2012) *Limba și putere simbolică*. București: Art.
- Cace, S., Duminică, G. și Preda, M. (eds.) (2005) *Evaluarea Programelor pentru Comunitățile de Romi din România*. București: Agenția de Dezvoltare Comunitară "Împreună".
- Conference of the Security and Co-operation in Europe (1990) *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*. Copenhagen: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights.
- Council of Europe (2006) *Education for Roma Children in Europe. Text and activities of Council of Europe concerning education*. Bruxelles: Council of Europe.
- Crețan, R. și Turnock, D. (2008) Romania's Roma Population: From Marginality to Social Integration. *Scottish Geographical Journal*, 124, 4, 274-299. Disponibil la doi: 10.1080/14702540802596608.
- Deacon, B. (2000) Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, 10, 2, 146-161.
- Decker, C. și McGarry, A. (2005) *Enhancing Minority Governance in Romania. The Romanian Draft Law on the Status of National Minorities: Issues of Definition, NGO Status and Cultural Autonomy*. Sinaia: European Centre for Minority Issues.
- Dediu, M. (2007) Rolul instituțiilor internaționale în reformarea politicilor publice pentru romii din România, în: F. Bondar (ed.), *Politici publice și administrație publică*, 167-199. Iași: Polirom.
- ERRC (2007) *The Impact of Legislation and Policies on School Segregation of Romani Children. A Study of Anti-Discrimination Law and Government Measures to Eliminate Segregation in Education in Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Romania and Slovakia*. Budapest: European Roma Rights Center.
- European Commission (2011) *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*. Bruxelles: European Commission.
- European Commission (2014a) *Health Status of the Roma Population*. Bruxelles: European Commission.
- European Commission (2014b) *Report on the implementation of the EU framework for National Roma Integration Strategies*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2014c) *Roma Health Report Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2015) *Report on the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies 2015*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2016) *Assessing the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies and the Council*

- Recommendation on effective Roma integration measures in the Member States - 2016*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2017) *Midterm review of the EU Framework for National Roma Integration Strategies*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2018) *Report on the evaluation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*. Brussels: European Commission.
- European Council (1993) *European Council in Copenhagen. Conclusions of the Presidency*. Copenhagen: Council of Europe.
- European Roma Rights Centre (1996) *Sudden Rage at Dawn. Violence against Roma in Romania*. Budapest: European Roma Rights Centre.
- European Union (2003) *European Union support for Roma communities in Central and Eastern Europe*. Brussels: Enlargement Information Unit.
- European Union (2011) *Working together for Roma inclusion. The EU framework explained*. Luxemburg: Publication Office of the European Union.
- FRA (2016) *EU-MIDIS II. Al doilea sondaj privind minoritățile și discriminarea în Uniunea Europeană. Romii - rezultate selectate*. Luxemburg: Agenția Uniunii Europene pentru Drepturi Fundamentale.
- FRA și UNDP (2012) *The situation of Roma in 11 EU Member States. Survey results at a glance*. Luxembourg: Fundamental Rights Agency and United Nations Development Programme.
- Gheorghe, N. (1983) *Origins of Roma's Slavery in the Rumanian Principalities*. Roma 7, 1, 12-27.
- Giurca, D. (ed.) (2012) *Incluziunea romilor din România: politici, instituții, experiențe*. Constanța: Dobrogea.
- Guvernul României (2002) *Planul Național Antisărăcie și de Promovare a Incluziunii Sociale*. București: Guvernul României. Disponibil la <http://gov.ro/ro/obiective/strategii-politici-programe/planul-national-anti-saracie-i-promovare-a-incluziunii-sociale&page=2>. Accesat în 15.04.2019.
- Guy, W. (2009) *EU Initiatives on Roma: Limitations and Ways Forward*, în N. Sigona și N. Trehan (eds.), *Romani Politics in Contemporary Europe. Poverty, Ethnic Mobilization and the Neoliberal Order*, 23-50, UK: Palgrave Macmillan.
- Hajek, R. (1998) *Roma in Eastern Europe: Ethnic Policy and Security in the Czech Republic, Slovakia and Romania*, National Security Affairs, Naval Postgraduate School, California: [Teză de masterat].

- Helsinki Watch (1991a) *Destroying ethnic identity. The Gypsies of Bulgaria*. New York and Washington DC: Human Rights Watch.
- Helsinki Watch (1991b) *Destroying Ethnic Identity. The Persecution of The Gypsies in Romania*. New York and Washington DC: Human Rights Watch.
- Horváth, I. (ed.) (2017) *Raport de cercetare - SocioRoMap. O cartografiere a comunităților de romi din România*. Cluj-Napoca: Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale.
- Institutul Național de Statistică. 2019. Baza Tempo Online LOC104B, <http://statistici.insse.ro/shop/>, accesat la data de 18.07.2018
- Ionescu, M. (2010) Romii ca minoritate națională în România, în perioada 2004-2007, în C. Zamfir, S. Stănescu și C. Briciu (eds.), *Politici de incluziune socială în perioada de criză economică*, 168-184, București: Expert.
- Ionescu, M. și Stănescu, S. (2014) *Politici publice pentru romi. Raport de evaluare a programelor naționale finanțate de Uniunea Europeană pentru incluziunea romilor*. București: Pro Universitaria.
- Ivanov, A. și Kagin, J. (2014) *Roma poverty from a human development perspective. Roma Inclusion Working Papers*. Istanbul: UNDP.
- Ladanyi, J. și Szelenyi, I. (2006) *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. New York: Columbia University Press.
- Liégeois, J.-P. și Gheorghe, N. (1995) *Roma/Gypsies: A European Minority*. London: Minority Rights Group.
- Marushiakova, E. și Popov, V. (2015) European Policies for Social Inclusion of Roma: Catch 22? *Social Inclusion*, 3, 5, 19-31.
- Messing, V. (2014) Methodological puzzles of surveying Roma/Gypsy populations. *Ethnicities*, 14, 6, 811-829.
- Messing, V., Beremenyi, B.-A., Mytna Kurekova, L., Konstekova, J., Pamporov, A. și Pop, F. (2013) *From benefits to brooms. Case studies report on the implementation of active labour market policies for Roma at local level*. Brussels: New Jobs Workingpaper 19.3.
- Ministerul Educației Naționale (2014) *Strategia privind reducerea părăsirii timpurii a școlii în România*. București: Ministerul Educației Naționale.
- Mionel, V. (2013) *România ghetourilor urbane - Spațiul vicios al marginalizării, sărăciei și stigmatului*. București: Pro Universitaria.
- Mirga, A. și Gheorghe, N. (1997) *The Roma in the Twenty-First Century: a Policy*. Princeton, New Jersey: Project on Ethnic Relations.
- Moisă F. et al. (2012) *Raportul societății civile asupra implementării Strategiei Naționale de Integrare a Romilor și a Planului de Acțiune al Deceniului în România*. Budapesta: Fundația Secretariatului Deceniului de Incluziune a Romilor.

- Moisă, F., Rostas, I. A., Tarnovschi, D., Stoian, I., Rădulescu, D. și Andersen, T.-Ș. (2013) *Updated Civil Society Monitoring Report on the implementation of the National Roma Integration Strategy and Decade Action Plan in 2012 and 2013 in Romania*. Budapest.
- Moisă, F., Tarnovschi, D., Ivan, C., Marin, A., Lăcătuș, D. și Lăcătuș, R. (2016) *Strategii DA, finanțare NU. Mecanismele de finanțare a politicilor publice pentru romi în România*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Comunitățile de Romi.
- National Agency for Roma (2011) *Decade of Roma Inclusion 2005-2015. 2011 Progress Report*. Bucharest: National Agency for Roma.
- Newman, J. (2007) The “double dynamics” of activation. Institutions, citizens and the remaking of welfare governance. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 27, 9/10, 364-375.
- Newman, J. și Clarke, J. (2009) *Publics, Politics and Power. Remaking the Public in Public Services*. Los Angeles, London and New Delhi: Sage Publications Ltd.
- Open Society Institute (2007) *Equal Access to Quality Education for Roma*. Volume I. Budapest: Open Society Institute.
- OSCE (2008) *Implementation of the Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti Within the OSCE Area*. Warsaw: OSCE/ODIHR.
- Partidul Comunist Român (1977) *Studiu privind situația social-economică a populației de țigani din țara noastră*. București: Partidul Comunist Român.
- Pons, E. (1999) *Țiganii din România: o minoritate în tranziție*. București: Compania.
- Ram, M. (2010) Interests, Norms and Advocacy: Explaining the Emergence of the Roma onto the EU's Agenda. *Ethnopolitics*, 9, 2, 197-217.
- Raț, C. (2009) The Impact of Minimum Income Guarantee Schemes in Central and Eastern Europe, în A. Cerami și P. Vanhuysse (eds.), *Post-Communist Welfare Pathways. Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*, 164-180, UK: Palgrave Macmillan.
- Raț, C. (2011) Incluziune adversă. Prestații sociale și persistența sărăciei în rândul romilor din România, în S. Foszto și L. Toma, (eds.), *Spectrum. Cercetări sociale despre romi*, 159-180. Cluj-Napoca: ISPMN și Kriterion.
- Reemtsma, K. (1993) Between Freedom and Persecution: Roma in Romania, în T. Bjorgo și R. Witte (eds.), *Racist Violence in Europe*, 194-206. Hampshire and London: St. Martin's Press.
- Revenga, A., Ringold, D. și Tracy, W. (2002) *Poverty and Ethnicity. A Cross-Country Study of Roma Poverty in Central Europe*. Washington DC: The International Bank for Reconstruction.
- Ringold, D. (2000) *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development.
- Roma Education Fund (2011) *Country Assessment. Romania*. Budapest: Roma Education Fund.
- Rughiniș, C. (2010) The forest behind the bar charts: bridging quantitative and qualitative research on Roma/Tigani in contemporary Romania. *Patterns of Prejudice*, 44, 4, 337-367.
- Surdu, L. (2008) *Monitorizarea aplicării măsurilor împotriva segregării școlare în România*. București: Romani Criss.

- Surdu, L., Vincze, E. și Wamsiedel, M. (2011) *Roma School Participation, Non-Attendance and Discrimination in Romania*. București: UNICEF.
- Surdu, M. (2016) *Those Who Count. Expert Practices of Roma Classification*. Budapest: Central European University Press.
- Tarnovschi, D., Preoteasa, A. M. și Șerban, M. (2012) *EU INCLUSIVE. Transfer de date și experiențe privind integrarea pe piața muncii a romilor între România, Bulgaria, Italia și Spania: situația romilor în 2011, între incluziune socială și migrație*. Constanța: Fundația Soros România.
- UNDP (2002) *Avoiding the Dependency Trap. The Roma in Central and Eastern Europe*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- Van Baar, H. și Vermeersch, P. (2018) The Limits of Operational Representations: Ways of Seeing Roma beyond the Recognition-redistribution Paradigm. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3, 4, 120-139.
- Van Rik, B. și Borghi, V. (2008) Review Article: The Governance of Activation. *Social Policy & Society*, 7, 3, 393-402.
- World Bank (2005) *Roma Social Mapping. Targeting by a Community Poverty Survey*. Washington: World Bank.
- World Bank (2014) *Studiu de diagnosticare și consultanță pentru politicile de sprijinire a incluziunii romilor din România*. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development.
- World Health Organisation (2013) *Roma health mediation in Romania: case study*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Zamfir, C. și Filipescu, I. (eds.) (2015) *Sociologia românească 1900-2010: o istorie socială*. Cluj-Napoca: Școala Ardeleană.
- Zamfir, C. și Preda, M. (eds.) (2002) *Romii în România*. București: Expert.
- Zamfir, C. și Zamfir, E. (1993) *Țiganii între ignorare și îngrijorare*. București: Alternative.
- Zidărescu, M. (2007) *Sărăcia în comunitățile de romi din România*. Iași: Lumen.